

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐνδρῶν ἐπιφανῶν τὰ καίρια ἔργα εἶναι στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας αὐτόθετα καὶ αὐτοδύναμα· δὲν χρειάζονται ἄρα τὴν τελετουργικὴ βοήθεια τῆς Μνημοσύνης γιὰ τὴν ἱστορικὴ τους ἐμπέδωση.

Ἀποτελεῖ ὅμως χρέος εὐλάβειας, πρὸς τὸν ὁλοκληρωμένο ἤδη βίον τοῦ ἐπιφανοῦς ἀνδρός, νὰ συναχθοῦν ἐπίσημα ὅσοι τιμοῦν τὴν πνευματικὴ του ἀθλήση καὶ νὰ συνακροασθοῦν τὴν ἀνιστόρηση τῶν πεπραγμένων του καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἔργων του.

Καὶ εἶναι ἀκριβῶς τοῦ χρέους αὐτοῦ ἐκπλήρωση τὸ σημερινὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου, Ἀκαδημαϊκοῦ ἐπὶ ἓν τέταρτον αἰῶνος καὶ πλέον, ἀλλὰ καὶ ἀνδρός μὲ πανελλήνια φήμη, ὡς πνευματικοῦ ταγοῦ τῆς Χώρας, ἥδη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας του μὲ τὴν ἀφογή ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων του ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

Γεννήθηκε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος τὸ 1899, ἐνάμισιν ἔτος πρὶν λήξει ὁ δέκατος ἑνατος αἰώνας. Περιβλημένος ἀπὸ τὴ στοργὴ τῶν γονέων του, μαθήτευσε καὶ σπούδασε καὶ μελέτησε κατὰ μόνας μὲ ἄριστες συνθήκες. Τὸ 1918 ἤδη ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ βαθμὸν ἄριστα. Διατέλεσε γραμματεὺς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Παρίσι ἀπὸ 1918 ἕως 1919. Στὴν περίοδο 1920 ἕως 1923, εἶχε ἀσχοληθεῖ ἔντονα μὲ τὴν ποίηση καὶ τὴ λογοτεχνία. Καρπὸς τῆς ἀσχολίας αὐτῆς ὑπῆρξαν δύο ποιητικὲς συλλογές: «Ἡ τριλογία τῆς ψυχῆς μου» καὶ «Ποιήματα», δημοσιευμένες τὸ 1923 μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἦβος Δελφός.

Τὸ 1924 ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ μεταπτυχιακὰ σπουδὰς στὴ Χαϊδελβέργη, ὅπου ἐπὶ τέσσερα χρόνια φοίτησε γόνιμα στὸ Πανεπιστήμιον, ἐπανδρωμένο τότε μὲ πανευρωπαϊκὰ διδάσημους Καθηγητές. Ἐκεῖ συντελέσθηκε, ἀπὸ 1924 ἕως 1928, ἡ στερεὴ φιλοσοφικὴ συγκρότησί του. Καὶ τὸ 1928 ἐκδόθηκε, γραμμένο ἐκεῖ, τὸ πρῶτον ἔργον του φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μὲ τίτλον «Der Begriff des positiven Rechts».

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐτύχησε νὰ συνεργασθῇ, ἀπὸ τὸ 1928, μὲ δύο ἑξοχους ἀνδρες, σπουδασμένους ἐν τῇ Χαϊδελβέργῃ ἐπίσης: τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλον καὶ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλον. Ἡ ἀλληλοεμπνευματικὴ συνεργασία τῆς ἔνδοξης τριανδρίας, ἔμελλε νὰ ἐπηρεάσει κρείσσιμα ὀρισμένη ἐποχὴ, ἢ ἔστω νὰ ἐπιφέρει ὀρισμένην τροπὴν, τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ Ἑλλάδι. Τὸ ρηξικέλευστο γιὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην περιοδικὸν «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», ἀπὸ

τὸ 1929 ἕως τὸ 1940, ὑπῆρξε τὸ κύριο πνευματικὸ τους ὄργανο, καὶ ἔχει σήμερα μνημειακὴ βαρὺτητα γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας.

Τὸ 1929 εἶχε ἀναγορευθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος διδάκτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὸ 1930 διορίσθηκε, ὅστερ' ἀπὸ τῆ νόμιμη ἀύστηρῃ δοκιμασίᾳ ἐνώπιον τῆς Σχολῆς σὲ τρεῖς φάσεις, Ὑφηγητῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, «ἐπ' ἀγαθῷ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας..., ἧς τὴν χειμαζομένην... σκέψιν μόνον ἀληθῆς φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι δυνατὸν νὰ φωτίσῃ», ὅπως ἔγραφε ὁ Καθηγητῆς Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, νομικὸς μὲ ἱστορικὴ ἐμβρίθεια καὶ φιλοσοφικὴ συγκρότησιν.

Τὸ 1930 ἐπίσης ἔγινε καὶ ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, μὲ τὴν Ἰωάννα Σεφεριάδην, πτυχιούχον καὶ διδάκτορα ἤδη τῆς Νομικῆς Σχολῆς καὶ προικισμένη μὲ καλλιέργειαν πνευματικὴν εὐρύτατην, κόρη τοῦ Καθηγητῆ Σεφεριάδου καὶ ἀδελφὴ τοῦ ἔπειτα παγκόσμιος φήμης ποιητῆ Γιώργου Σεφέρου, ἀντάξια τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ συζύγου της, καθὼς ἀποδείχθηκε προπάντων σὲ ὧρες δεινῆς δοκιμασίας τοῦ Ἑθνους, ὅπως στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ ὧρες εὐτυχίας καὶ λαμπρότητας, ὅπως στὰ χρόνια τῆς Προεδρίας.

Ἀναμφίβολα, στὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς ἐργασίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου πρέπει νὰ τοποθετεῖται ἡ συμβολὴ του, ἡ ἀναγεννητικὴ γιὰ τὴ χώρα μας, στὴ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.

Ὑπῆρξε καὶ στὸν περασμένον αἰῶνα διδασκαλία ἢ καὶ συγγραφικὴ διακονία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἀλλὰ μᾶλλον δίκην παρόργου. Ἀξιομνημόνευτα εἶναι τρεῖς ὀνόματα: Φίλιππος Ἰωάννου, Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, Νεοκλῆς Καζάζης. Ἡ διδακτικὴ ὅμως καὶ συγγραφικὴ δράσις τῶν τριῶν αὐτῶν Καθηγητῶν δὲν εἶχε ἀποφέρει ἐνθουσιασμό ἢ εὐρύτερον ἔστω ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφίαν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου. Ἦταν ἄλλωστε ἀπρόσφορη καὶ ἡ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὸ 1910 μάλιστα δὲν ὑπῆρχε καθόλου διδασκαλία φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα. Καὶ μόνο, ἓνας ἐκλεκτὸς νομοδιδάσκαλος, ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, πρὶν ἤδη καὶ ὅστερα προπάντων ἀπὸ τὸ 1920, ἀναφερόταν εὐστοχα καὶ σ' αὐτήν.

Καὶ ἰδοὺ ἐμφανίζεται ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Καὶ ἀπὸ τὸ 1929 ἤδη ἀνατέλλει γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, καὶ ἀποτελεῖ ἐφεξῆς ἐστία πνευματικότητος μὲ ἀνταύγεια καὶ πέραν τοῦ χρόνου ἀπλῶς τοῦ δικαίου.

Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος γράφει σὲ ὄψιμον κείμενό του, καὶ συγκεκριμένα στὸ «Ἐπίμετρον», τὸ γραμμένον στὰ 1978 γιὰ τὴν δεύτερην ἐκδοσὴν τοῦ βασικοῦ του ἔργου «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου»: «Τὸ παρὸν ἔργον θὰ ἔπρεπε νὰ καταλάβῃ τὴν τετάρτην θέσιν μεταξὺ τῶν βασικῶν μελετῶν, αἱ ὅποια

συνθέτου» τὸ σύνολον τῶν περὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας σκέψεών μου. Ἡ πρώτη θέσις ἀνήκει εἰς τὴν «Πολιτικήν», ὅπου μελετᾶται ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας καὶ συνακολούθως ἡ ἰδέα αὐτῆς... Τὴν δευτέραν θέσιν πρέπει νὰ καταλάβῃ ἡ μελέτη μου «*Der Begriff des positiven Rechts*», ὅπου ὁρίζεται τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἡ ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου συναγωγή αὐτοῦ. Τὴν τρίτην θέσιν καταλαμβάνει ἡ μελέτη μου «*Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*», ἐνθα ἐρευνᾶται ἡ δομὴ παντὸς συστήματος κανόνων δικαίου καὶ προσδιορίζονται οἱ «*βασικοὶ τρόποι*» τῆς ἐκπηγασεώς των.

Σὲ προγενέστερο κείμενο, γραμμένον στὰ 1960, — πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου «Πολιτική», — ὡς Εἰσαγωγή στὸ βιβλίον τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου «*Μελέται φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*», δηλώνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ρητὰ, ὅτι «*δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ὁ κορμὸς τῆς ὅλης φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*» (σ. 12) τὰ θέματα τῶν τριῶν ἕως τότε βασικῶν ἔργων του, δηλαδή, κατὰ σειρὰ συστηματικὴ, τοῦ ἔργου «*Der Begriff des positiven Rechts*» (1928), τοῦ ἔργου «*Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*», Τεῦχος Α' (1941), καὶ τοῦ ἔργου «*Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*» (1932)· ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ βεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον: «*τὸ ὅλον ἐπιστημονικόν μου ἔργον ἀπαρτίζει σύστημα*» (σ. 13).

Καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει συνέχεια καὶ συνοχὴ μεταξὺ τῶν τριῶν αὐτῶν βασικῶν ἔργων τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, δικαιολογητικὴ τοῦ χαρακτηρισμοῦ των ὡς μερῶν συστήματος. Μάλιστα μνημονεύονται καὶ ἄλλα μελετήματα, μὲ συμβολὴ στὸν ἀπαρτισμὸ τοῦ συστήματος, καὶ διακαθορίζεται ἡ σχέση τους πρὸς τὰ τρία βασικά ἔργα. Ὡς συμπλήρωμα τοῦ ἔργου «*Der Begriff des positiven Rechts*» φέρεται ἡ πραγματεία «*Κοινωνία καὶ δίκαιον*» (1935), δημοσιευμένη καὶ στὴ Γαλλία τὸ 1936 μὲ τίτλον «*Le droit et la société*». Ὡς συμπληρωματικὲς εἴτε προετοιμαστικὲς τοῦ ἔργου «*Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*» φέρονται οἱ πραγματεῖες «*Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου*» (1930), «*Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου*» (1938), «*Τινὰ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ παρ' ἡμῶν ἰσχύοντος δικαίου*» (1939) καὶ «*Ἡ δικαιοπραξία ὡς κανὼν δικαίου*» (1959). Ἐπίσης ὡς προανάκρουσμα τοῦ ἔργου «*Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*» φέρεται ἡ πραγματεία «*Τὸ δίκαιον ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη*» (1929).

Ἀξίζει νὰ μνημονευθῇ ἡ πραγματεία «*Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου*» (1929), προανάκρουσμα καὶ συμπλήρωμα τοῦ ἐναρκτήριου Λόγου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ὡς Καθηγητοῦ «*Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ*» (1933), ὅπου ἔχει ἐκτεθεῖ ἡ κοσμοθεωρητικὴ ἀφετηρία τοῦ ὅλου ἐπιστημονικοῦ ἔργου του.

Ἐκφραστικώτατα γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Χώρας, ὅταν ἐμφανί-

σθηκε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὡς πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος, εἶναι ὅσα αἰσθάνθηκε ὁ ἴδιος τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνει μὲ τὶς πρῶτες προτάσεις τοῦ ἐπίσημου ἐναρκτήριου λόγου του ὡς Καθηγητοῦ: «Δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη δυσχερειῶν ἡ ὁδὸς τοῦ τρεπομένου πρὸς φιλοσοφικὰς μελέτας ἐν Ἑλλάδι. Καὶ ὅτι θὰ ἀντικρούσῃ τὰ εἰρωνικὰ βλέμματα τῶν πολλῶν, οἱ ὁποῖοι... ἀποβλέπουν εἰς τὸ ἄμεσον κέρδος καὶ τὸ πρόσκαιρον συμφέρον, δὲν ἔχει βεβαίως σημασίαν διὰ τὸν θεωρητικὸν ἄνθρωπον. Ἄλλ' ἐνδέχεται νὰ προσκρούσῃ καὶ εἰς τὴν δυσπιστίαν τῶν ἐκλεκτῶν, οἵτινες, περιτειχισμένοι εἰς τὴν αὐστηρῶς εἰδικὴν ἔρευναν, ὑποπτεύονται, καὶ συχνάκις δικαίως, ὅτι πέραν ταύτης ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, περιπλανωμένη εἰς γενικότητος, καθίσταται ἀνωφελὴς ἢ ἀκόμη ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ φθάσῃ εἰς ἐδραῖα πορίσματα».

Ἄν ἡ ἀντιφιλοσοφικὴ αὐτὴ νοοτροπία εἶναι σήμερα πολὺ ἀπομακρυσμένη καὶ μάλιστα φαίνεται ἀδιανόγητη σχεδόν, καίρια ἔχουν γιὰ τὴν ὑπερρίκησίν της συμβάλει τὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ ἡ διδακτικὴ δράση τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου.

Γιὰ τὴ διδακτικὴ δράση τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου, ἐννοημένη εὐρύτατα, θὰ ὁμιλήσω ἀπὸ αὐτοβίωτη ἐμπειρία. Δὲν παραγνωρίζω, ὅτι ἡ ἀναδρομὴ στὰ περασμένα μὲ τὴν μνήμη, σὰν ἐπιστροφή σὲ τοπία ζωῆς μισοσβησμένα στὸ βάθος τοῦ χρόνου, ραντισμένα ἢ σκεπασμένα μὲ τὴν ἀχλὺ τοῦ θρύλου σχεδόν, κινδυνεύει νὰ μᾶς χαρίσῃ εἰκόνα τῶν παλαιῶν φάσεων τῆς ζωῆς, μὲ πολλὰς διαθλάσεις ἐπιμορφωμένη ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ ποικίλων ὑπαρξιακῶν γεγονότων καὶ συνειδησιακῶν ἀντιδράσεων, ὅταν μάλιστα ἔχουν ἐπισωρευθεῖ ἕκτοτε πέντε δεκαετίες, κατάφορτες ἀπὸ ἱστορικὸ δυναμισμό, συχνότατα συγκλονιστικό. Καὶ ὅπως πιστεύω, ὅτι ἡ μνημονικὴ συγκομιδὴ μου ἀπὸ τὴ δεκαπενταετία 1930 ἕως 1945 εἶναι πιστὴ πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν καταστάσεων καὶ τῶν ἐπιτεύξεων τῆς περιόδου αὐτῆς, κρίσιμης καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνέλιξη τῆς Χώρας, ἀλλὰ προπάντων γιὰ τὴ δημιουργίαν τοῦ κύρους καὶ τῆς φήμης τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου ὡς κορυφαίου πνευματικοῦ ἡγέτη μὲ ὕψιστη παιδευτικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἦταν γιὰ τὸ ἀκροατήριό του ἡ ζωντανὴ σκέψη καὶ ὁ παλλόμενος λόγος, ἡ καὶ ἡ αὐθεντικὴ παρουσία τοῦ πνεύματος. Κατόρθωνε ὥστε οἱ ἀκροατὲς νὰ εἶναι ὄχι δέκτες μόνον, ἀλλὰ καὶ συμμετοχοὶ κάπως στὸν εἰσμό τῶν λογισμῶν του. Καὶ τὸ χάρισμά του αὐτὸ ἐκδηλωνόταν πρὸς ἔντονα στὸ περίφημο «Φροντιστήριον Τσάτσου». Ἐκεῖ ἀξιοποιήθηκαν σὲ μέγα βαθμὸ τὰ ἐξαίρετα πνευματικά του προσόντα: ἡ διαλεκτικὴ εὐκίνησις καὶ ὁ ἐκφραστικὸς πλοῦτος, ἡ φιλοσοφικὴ συγκρότηση καὶ ἡ λογοτεχνικὴ προπαιδεῖα, καὶ εἰδικώτερα ἡ εὐχέρεια νὰ ξυπνάει ἐνδιαφέροντα μὲ πρόσφορα ἐρωτήματα, διανοικτικὰ πνευματικῶν ὀριζόντων, καὶ ἡ ἔξοχη τέχνη γιὰ τὴν ἄσκηση καὶ τὴν ἀποδοχὴν

κριτικῆς. Ἄς μὴ νομισθεῖ ὁμως ὅτι ἡ διδασκαλία του ἀσκοῦσε μόνο γοητεία ἢ ἐνθουσιασμό στὶς συνειδήσεις τῶν φοιτητῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὠδηγοῦσε τοὺς φοιτητὲς πρὸς πνευματικὴ ἑξαγωγή, ἀλλὰ καὶ πρὸς πνευματικὴ πειθαρχία. Πολλοί, διάσημοι στὴν ἔπειτα ζωὴ τους, ὀφείλουν πολλὰ στὴ μαθητεία τους πλάι του.

Ἡ πολυμέρεια τῶν ἐπιδόσεων καὶ τὸ ὕψηλὸ πνεῦμα τοῦ «Φροντιστηρίου Τσάτσου» ἐπιμαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἑνδοξα σήμερα ὀνόματα: Ὁδυσσεὺς Ἐλύτης, Γεώργιος Σαραντάκης, Δήμητρ. Καπετανάκης, Παναγῆς Παπαληγοῦρας, Ἰωάννης Πεσμαζόγλου, Νικόλαος Μπουρόπουλος, Κορνήλιος Καστοριάδης καὶ ἀπὸ τοὺς σήμερα παριστάμενους Ἀκαδημαῖκούς, Γεώργιος Βλάχος, Γεώργιος Μητσόπουλος, Ἀπόστολος Σαχίνης, Ἀγγελος Βλάχος, Τάσος Ἀθανασιάδης. Ὅλοι αὐτοὶ καὶ ἄλλοι πολλοὶ σύχναζαν στὸ θρυλικὸ ἐκεῖνο «Φροντιστήριον» ἢ στὸ Παράρτημά του, δηλαδὴ τὸν «Φιλοσοφικὸ Κῦκλον», τῆς ἴδιας βασικῆς συντροφιάς, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Τσάτσο μετεῖχε διευθυντικὰ ἕως τὸ 1935 καὶ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Ἐγὼ μετᾶσχει κατὰ καιροὺς καὶ σὲ ἄλλους «κύκλους» πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γαλλία. Δὲν ἔζησα ὁμως ποτὲ σὲ τόσο πυκνὴ καὶ γνήσια πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπως στὸ Φροντιστήριον ἐκεῖνο καὶ σὶν Κῦκλον ἐκεῖνο τῶν ἐτῶν 1931 ἕως 1940, ὅπου ὑπὸ τὴν διακριτικὴν διεύθυνση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου διεξαγόταν φιλοσοφικὸς διάλογος αὐθεντικὸς, ἀντιμετωπίζονταν ριζικὰ τὰ μεγάλα προβλήματα θεωρίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ προπάντων συντελοῦνταν ὀρθὴ περιαγωγή τῶν ὑπὸ διάπλωση ἀκόμῃ συνειδήσεων μελλοντικῶν λειτουργῶν τοῦ πνεύματος ἀπὸ τοὺς πιδὲ ἀξιους τῆς Χώρας. Στὸν χωρὸχρονον ἐκεῖνο ἀναπνέαμε τὸν ἀέρα τῆς φιλοσοφίας. Οἱ συζητήσεις κάποτε ἦταν ὀξύτατες, μὲ βαθύφυγες ἐντάσεις καὶ μὲ συναισθηματικὰ χρωματισμένες ἐξάρσεις τοῦ λογισμοῦ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ θραύεται ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη. Ἡ ἐξισορροπητικὴ ἐπέμβαση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἐξασφάλιζε τὴ συναγωγὴ τῶν ἀπορητικῶν ἔστω πορισμάτων, δίχως διαταραχὴ τῆς γαλήνης τῶν πνευμάτων, ἂν καὶ νεανικῶν.

* * *

Τὸ συγγραφικὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου εἶναι πολυδιάστατον καὶ τεράστιον σὲ ἔκταση.

Μνημονεύσαμε ἤδη τὰ βασικὰ τέσσερα ἔργα του φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Γιὰ λόγους ἱστορικῆς συγκυρίας, προσδιοριστικῆς τοῦ χρόνου τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἀλλὰ καὶ ὄχι μόνο γι' αὐτοὺς, μεγαλύτερη ἀπόδοση ἀπὸ τὰ ἄλλα τρεῖς ἔργα εἶχε τὸ ἔργον μὲ τίτλον «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου», ἐκδομένο στὰ 1932. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι

ὁ ἀναγνωρισμένος ἤδη ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους πνευματικούς ταγούς τῆς Χώρας, εἶχε τὸ Σεπτέμβριο 1939 ἐξορισθεῖ, καὶ εἶχε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1941 ἀπολυθεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον. Οἱ δύο χρονολογίες εἶναι δηλωτικὲς τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας.

Ἄς ἐπιτραπῇ λοιπὸν γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, ἰδιαίτερα σημαντικὸ στὸ χῶρο τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, νὰ ἐπαναλάβω ἀπὸψε περιληπτικὰ ὅ,τι ἔχω γράφει, ὅταν πρὶν δέκα χρόνια προλόγισα τῇ δεύτερῃ ἔκδοσὶ τοῦ κατὰ ἐπιθυμίαν τοῦ συγγραφέα του:

Στὸ πρῶτον ἤδη κεφάλαιον τοῦ ἐμβριθέστατον αὐτοῦ συγγράμματος, παρουσιάζονταν εὐσύνοπτα καὶ εὐληπτα βασικὲς ἔννοιες φιλοσοφίας, θεωρίας τῆς πράξεως, καὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἰδιαίτερα πρόσφορες γιὰ νὰ προσανατολίσουν φιλοσοφικὰ τὸν ἀναγνώστη. Καὶ εἶχε τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ἀπήχηση ἐνθουσιαστικὴν σὲ πλῆθος ἐκλεκτῶν φοιτητῶν μὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες ἐντονεῖς. Ἀπὸ αὐτῆς ἀπήχησης παρόμοια εἶχε καὶ τὸ δεύτερον κεφάλαιον μὲ τίτλον «Ἡ ἔννοια τῆς τελολογίας».

Τὸν κορμὸν τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦσαν τὰ κεφάλαια τρίτον καὶ τέταρτον, μὲ τίτλους «Ἡ τελολογικὴ γνῶσις τοῦ δικαίου» καὶ «Ἡ γνῶσις τῆς νομοθετικῆς βουλήσεως». Τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια ἐπίσης ἄσκησαν ἐπιδράσεις ἰσχυρὰς στοὺς νέους προπόντων νομικούς, τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ ἐδραίωση μεθοδολογικὴν τῆς ἐπιστήμης τους. Αὐτὰ προπόντων ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἔκτοτε ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας τῆς νομικῆς μεθόδου στὴν Ἑλλάδα. Περιεῖχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν προσωπικόν, τολμηρόν, στοχασμὸν τοῦ συγγραφέα, τὰ πιὸ σημαντικὰ θεωρήματα γιὰ θέματα ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, τὰ διαμορφωμένα ἀπὸ Γερμανοὺς προπόντων καὶ Γάλλους συγγραφεῖς, σὲ μεγάλῃ ἐποχῇ τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, ἀνεπανάληπτη ἔκτοτε.

Κεντρικὸν δόγμα τῆς διδασκαλίας τοῦ συγγραφέα ἦταν ὅτι ἡ τελολογικὴ ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ μέθοδος συμπληρωματικὴ τῶν ἄλλων ἰσοτίμων μεθόδων ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, ἀλλὰ εἶναι ἡ μόνη, καὶ λογικῶς ἀναγκαία, μέθοδος συλλήψεως τοῦ νοήματος τῶν κανόνων δικαίου, ἐνῶ τὰ ἄλλα ἐρμηνευτικὰ μέσα εἶναι μόνον βοηθητικὰ τῆς τελολογικῆς σκέψεως. Ἡ προσηλωσις πρὸς τὸ λογικὸ αἶτημα γιὰ ὁλοκληρίαν τῆς τελολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, τηρημένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ ἄκρα συνέπεια, κινδυνεύει καὶ νὰ ἐνέχει κάποια ὀλιγωρίαν γιὰ τὴν συστατικὴν τοῦ δικαίου ἀρχὴν τῆς θετικότητος, καὶ ἄλλωστε ὑπερτονισμὸν παράλληλόν τοῦ δεοντολογικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν κανόνων δικαίου, μὲ ὑποτίμησιν τοῦ δυνατολογικοῦ ἐπίσης χαρακτηρισμοῦ. Παρὰ ταῦτα ὅμως τὸ ἀκραῖον τολμηρὸν αὐτὸ θεώρημα ἐπῆρξε γονιμωτάτην συμβολὴν τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου γιὰ τὴν διασάλευσιν τοῦ κύρους τοῦ νομικισμοῦ, κυρίαρχον ἕως τότε καὶ βλαπτικώτατον, ἐνῶ καὶ ὑποκίνησε ὡς προκλητικὴν

ἀφιετηρία ἐποικοδομητικές ἀντιδράσεις νεώτερων συγγραφέων*, ἄλλων ἀκέραια πιστῶν καὶ ἄλλων πιστῶν ὀλιγώτερο στὸ πνεῦμα του.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἔξαρση τῆς τεολογίας, καθὼς καὶ ἡ σύστοιχη λογικὴ ἀνάλυση τῆς δομῆς τοῦ δικαίου ὡς συστήματος, ἐπίτευγμα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ ἄλλα προπάντων ἔργα του, ὁχύρωσε τὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου καὶ τὴν προστάτευσε ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη εἰσβολὴ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ ἢ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ στὸν χῶρο της, δεινῶν ἀλλότροπων, ἀλλὰ ἐφάμιλλων τοῦ νομικισμοῦ.

Πρὸς ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τοῦ θετικοῦ δικαίου κατὰ Κωνσταντῖνον Τσάτσον, ἀξίζει νὰ ἐπικαλεσθοῦμε ὅ,τι γράφει ὁ ἴδιος τὸ 1978 («Ἐπίμετρον» γιὰ τὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου»): «Ἡ πολιτεία..., ἔχουσα τὴν μορφήν ἣν τῇ προσδίδει... τὸ θετικὸν δίκαιον, ὀφείλει νὰ πραγματοποιῇ τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ ὄχι τὴν καθαρὰν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ τὴν κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐξειδικεύσεως αὐτῆς διὰ γενικῶν κανόνων δημιουργουμένην ἰδέαν τοῦ δικαίου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ δικαιοσύνη θυσιάζεται κατὰ τὸ μέτρον, τό... ἀπαραίτητον διὰ τὴν σύνθεσιν αὐτῆς μετὰ τῆς ἀρχῆς τῆς τάξεως καὶ τῆς ἀσφαλείας» (σ. 266)· ἀλλὰ ἐπίσης: «Τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι δίκαιον, καθ' ὅσον 'μετέχει', κατὰ ἓν ὁρισμένον μέτρον, τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Πέραν ὅμως ἐνὸς κατωτάτου ὁρίου ἀσφαλείας παύει νὰ εἶναι θετικὸν δίκαιον καὶ πέραν ἐνὸς κατωτάτου ὁρίου δικαιοσύνης παύει... νὰ εἶναι θετικὸν δίκαιον» (σ. 265).

Ἐξ ἄλλου, ἀξίζει νὰ μὴ ἀγνοήσουμε καὶ τὴν ἔκθεση ἀπὸ τὸν ἴδιον τῶν πηγῶν του γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς περὶ δικαίου θεωρίας του: «Αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἦντλησα διὰ νὰ διαμορφώσω τὴν σκέψιν μου, οἱ ὁδηγοί μου εἰς τὸν δρόμον μου, εἶναι φανεροὶ εἰς τοὺς γνώστας τῶν πραγμάτων. Ὁ Πλάτων τῆς Πολιτείας, τοῦ Πολιτικοῦ καὶ τοῦ Φαίδρου, ὁ Κἀντ τῶν τριῶν Κριτικῶν καὶ οἱ ἐπίγονοί του, κυρίως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπεξεργάσθησαν τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας, ὁ Βίντελμπαντ ὁ Max Weber καὶ περὶ παντός ὁ Rickert...» (Ἐπίμετρον, ὅπ. ἀν., σελ. 270).

Στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἥδη μνημονευθέντα ἔργα του, ἀνήκουν τὰ διδακτικοῦ προορισμοῦ βιβλία του, «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων» (τεῦχος πρῶτο, 1938. Δεύτερη ἔκδοσὴ της συμπληρωμένη, τὸ 1962. Ἐκδοσὴ της σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, 1971, καὶ σὲ ρομανικὴ γλῶσσα, 1979), «Εἰσαγωγή στὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου» (1940. Δεύτερη

* Ὅπως Κων. Δεσποτοπούλου, Ἑμμ. Μιχελάκη, Γεωργίου Μητσοπούλου, καὶ ἄλλων στὴν ἐπόμενη γενεά.

ἐκδόσή της 1945)· καθὼς καὶ οἱ πραγματεῖες του, οἱ δημοσιευμένες στὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν»: «Τὸ ἔργον τοῦ Karl Larenz καὶ ὁ ἐγε-
λιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ» (1930), «Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio Del Vecchio» (1933),
«Ἡ κοινωνικὴ Φιλοσοφία τοῦ Kant» (1935)· ὅπως καὶ οἱ ξενόγλωσσες πραγματεῖες
του: «Filosofia dei valori e concetto del diritto» (*Rivista Internazionale di
Filosofia del Diritto*, 1931), «Der juristische Pragmatismus in der Völkerre-
chtslehre» (*Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1932), «Droit, Morale, Moeurs»
(11^e *Annuaire de l'Institut de Philosophie du Droit*, 1936), «Qu'est-ce que
la philosophie du Droit» (*Archives de Philosophie du Droit*, 1962)· καὶ ἀκόμη
ἄλλα μικρότερα κείμενά του, καθὼς οἱ ἀνακοινώσεις του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
«Πλάτωνος Πολιτεία» (1966), «Ὁ Κὰντ καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον» (1974) ἢ ἄλλες
ἀνακοινώσεις του σὲ διεθνή προπάντων συνέδρια, εἴτε συνεργασίες του σὲ ὁμαδικὰ
ἔργα μὲ θέμα θεωρίας τοῦ δικαίου, ὅπως καὶ πολλὰς βιβλιοκρισίες του ἔργων φιλο-
σοφίας τοῦ δικαίου, καὶ τέλος, τὰ ὅψιμα κείμενά του, «Εὐρωπαϊκὴ Πολιτεία» (Ἀ-
φιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο, 1980), «Φιλοσοφία καὶ πολιτικὴ» (Α' Πανελ-
λήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, 1981), «Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου» (Ἀφιέρωμα
στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο, 1985).

* * *

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὅμως δὲν περιορίσθηκε στὴ διακονίᾳ τῆς θεωρίας
τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Ἦταν πολὺ προικισμένος καὶ πολὺ αἰσθαντικός, γιὰ
νὰ ἐγκλεισθεῖ στὸν χώρο της. Ἀλλωστε, ξεκίνησε τὴν δημόσια ἐμφάνισή τῶν πνευ-
ματικῶν του ἐπιδόσεων ὡς ποιητῆς μὲ ὥριμη τέχνη στὰ εἴκοσι τέσσερα χρόνια του.
Καὶ ἡ πνευματικὴ του καλλιέργεια ὑπῆρξε πολυμερέςτατη καὶ βαθύτατη. Εἶχε μά-
λιστα καὶ τὴν ἔμφυτη σχεδὸν τέχνη ἐπιλογῆς τῶν ἀντικειμένων μελέτης, καὶ εἶχε
κατὰ καιροὺς γευθεῖ τοὺς πνευματικοὺς χυμοὺς τῶν κλασσικῶν ἔργων Ἑλλήνων,
Ἰταλῶν, Γερμανῶν, Γάλλων. Ἐξ ἄλλου, ὅπως εἶχε τὸ χάρισμα τῆς ὑπομονῆς καὶ
τῆς ἐπιμονῆς, τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς μεθοδικότητος, κατόρθωνε σὲ ὅλη τὴ
διάρκεια τῆς ζωῆς του ὥστε ἡ παιδεία του νὰ διευρύνεται καὶ νὰ βαθαίνει ὁλοένα,
μὲ συνέπεια τὴν ἀντίστοιχὴ ἐπικαλλιέργεια τῆς καλαισθησίας του καὶ τῆς εὐθυκρι-
σίας του, καὶ τῶν ἐκφραστικῶν του ἱκανοτήτων.

Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ἐκ-
τείνεται ἀναπεπταμένα τὸ ἔργο του καὶ σὲ ἄλλα πεδία τοῦ πνεύματος.

* * *

Πολύτιμα ὑπῆρξαν καὶ εἶναι τὰ ἔργα του φιλοσοφίας καθόλου, εἴτε παρουσιάζ-
ονται μὲ τὴν αὐστηρὴ μορφὴ πραγματείας εἴτε μὲ τὴ χάρι δοκιμιακοῦ στοχασμοῦ.

Τὸ 1934 δημοσιεύθηκε στὸ Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν ἡ πραγματεία του «Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ ὡς εἰσαγωγή στὴν ἰδεοκρατία, ὑποδειγματική ὡς πρὸς τὴ σαφήνεια στὴν ἔκθεση καὶ τὴν ἀκρίβεια στὴν ἔκφραση καὶ ὡς πρὸς τὴν παιδαγωγικὴ εὐστοχία. Σὲ μορφὴ πραγματείας ἐπίσης ἐκφράσθηκε ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς του καὶ μεταπολεμικὰ μὲ διάφορες ἀφορμές. Ἀξίζον νὰ μνημονευθοῦν ἀπὸ τὰ κείμενά του αὐτὰ προπάντων: «Αἱ ἀντινομίαι τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου» (Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1962), «Ὁ Στωικισμὸς ὡς ἰδεῶδες βίον» (Ὁργανισμὸς Ἐθνικοῦ Θεάτρου «Δώδεκα Διαλέξεις» Β', 1962), «Τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀρχὴ τῆς πράξης» («Φιλοσοφία», Ἑπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1971).

Οἱ ἐκφράσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ του σὲ μορφὴ δοκίμιου εἶναι πληθέστερες καὶ δυσεπόπτετες. Ἐξαίρετη θέση μεταξὺ τους κατέχει τὸ δοκίμιο «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα», δημοσιευμένο τὸ 1938 ἤδη στὸ περιοδικὸ μαθητῶν καὶ φίλων του «Προπύλαια». Στὸ ἔξοχο αὐτὸ δοκίμιο ἐκφραζόταν ἐκ βαθέων ἡ προσωπικὴ πνευματικο-ἠθικὴ στάση τοῦ συγγραφέα του, ἀντίκρυ οἱς ἀπειρες κάθε στιγμὴ δυνατότητες συμπεριφορᾶς τοῦ νέου προπάντων ἀνθρώπου, κοιταγμένες ἀπὸ κάποιον «ἀρχιμήδειο σημεῖο» ξεκινήματος πρὸς τὴ ζωὴ. Ἀντιμετωπίζεται δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοθεσίας τοῦ συνειδητοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρυ στὴ ζωὴ μὲ τρόπο ὑπερβατικὰ ἔγκυρο. Ἀπὸ τὸ δοκίμιο αὐτὸ προκλήθηκε τότε ὁ περίφημος διάλογος τοῦ συγγραφέα του μὲ τὸν ποιητὴ Γιώργο Σεφέρη, ὅπως καὶ σημαντικώτατες πνευματικὲς ἀναζητήσεις ἄλλων. Ὁ διάλογος αὐτὸς ὁμως ὑπῆρξε καὶ προανάκρουσμα ἢ καὶ ἀφετηρία γιὰ ἐπανειλημμένη καὶ γονιμώτατη ἐνασχόληση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ θέματα αἰσθητικῆς.

Ἐξ ἄλλου, ὁλοένα καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ἀναβλυστὸς ἀλλὰ καὶ προκλημένος ἀπὸ μελέτη, ἐκφράζεται σὲ μορφὴ ἀφορισμῶν εἴτε διαλόγου. Οἱ «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», δημοσιευμένοι σὲ τέσσερις σειρές, ἀπὸ 1965 ἕως 1972, ἀν καὶ ὅχι ὅλοι τῆς ἴδιας ὑψηλῆς πνευματικῆς σιάνης, καὶ πολὺν πὶο ἀδρὰ οἱ «Διάλογοι σὲ Μοναστήρι», βιβλίον τοῦ 1974, παρουσιάζουν τὸ συγγραφέα τους, ἓνα φιλοσοφημένο ἄνθρωπο μὲ ὑπαρξιακὴ μύχια ἔνταση, μὲ βαθιὰ πνευματικὴ περισυλλογὴ, καὶ μὲ ἠθικὴ ἐμβριθία καὶ διαύγεια, νὰ προβάλλει ἀποσταγμένους στοχασμοὺς εἴτε διηθημένα βιώματα, σὲ διασπασμένο κάποτε ἢ διαθλασμένο σχῆμα, σὰν ἐξομολόγηση καὶ σὰν διδασχὴ, καὶ ἰδιαίτερα ὡς συγκομιδὴ ἐμπειρίας βίου τριπλῆς ποιότητος: «ἀπολαυστικοῦ», «πολιτικοῦ», «θεωρητικοῦ». Ἡ παλαιὰ ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ποίηση ἐμφανίζεται σὰν ὑπερνηκισμένη, ἢ σχεδόν, καὶ μᾶλλον σὰν μεταβλημένη σὲ ἀγαστὴ μεταξὺ τους συνεργασία ἢ σὲ ἁρμονία λειτουργίας ἐναλλακτικῆς. Αὐτὸ μάλιστα συμ-

βαίνει καὶ μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴ μορφή τῶν «ἀφορισμῶν» καὶ μὲ τὴ μικρο-δοκιμιακὴ μορφή τῶν «διαλογισμῶν». Αὐτὸ ἐξ ἄλλου συμβαίνει κατ' ἐξοχὴν στὸ ἔργο «Διάλογοι σὲ Μοναστήρι», τὸ ἔκδηλα συνθετικὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιδόσεων εἴτε κλίσεων τοῦ συγγραφέα του, ὥστε καὶ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἱερουργία... τοῦ στοχαστῆ, τοῦ ποιητῆ, ἐνὸς Ἀνθρώπου».

* *

Ἰδού, ὅμως, ὅτι ἐμφανίζεται ἡ ποίηση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου καὶ στὴν αὐτοτέλειά της. Ποιήματα, γραμμένα μεταξὺ 1927 καὶ 1972, δημοσιεύονται σὲ τόμο ἐπιβλητικό, τὸ 1973, μὲ τίτλο «Τὰ Ποιήματα». Ἀνταύγεια γνήσιας καὶ πλούσιας παιδείας εἶναι διάχυτη καὶ σ' αὐτά. Δὲν ἀπουσιάζει ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ὅ,τι ὀνομάζεται λυρισμός, καὶ μόνο ἔχει συχνὰ ἔντονη πνευματικότητα.

Ὑπῆρξαν κρίσεις γιὰ τὴν προκείμενη συλλογὴ ποιημάτων, ὑπερτονιστικὲς ἴσως τῆς ἀξίας της, καὶ ἰδιαίτερα τῆς σημασίας της γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ὡς λειτουργοῦ τοῦ πνεύματος. Ὑποστηρίχθηκε δηλαδή, ὅτι ἡ ποίηση κατ' ἐξοχὴν ἦταν ὁ πνευματικὸς χώρος του, καὶ ὅτι σχεδὸν ξεστράτισμά του ἦταν ἡ ἀσχολία του μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ εἶχε συνέπεια μειωτικὴ γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἀποστολῆς του ὡς ποιητῆ. Βέβαιο εἶναι, ὅμως, ὅτι ἡ συμβολὴ του καίρια στὴν παιδεία καὶ στὴν πνευματικὴ ἀκμὴ τῆς χώρας μας συνετελέσθηκε στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἢ καὶ μὲ τὶς ἐργασίες του ὡς θεωρητικοῦ τοῦ ποιητικοῦ λόγου καὶ τῆς καλλιτεχνίας γενικά.

* *

Ἐξ ἄλλου, σημαντικώτατες ὑπῆρξαν οἱ κριτικὲς του γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν ἔντεχνη πεζογραφία, γραμμένες μὲ τὴ συλλειτουργία ποιητικῆς αἰσθητικότητας καὶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Κατόρθωμα συνθετικῆς ἐρμηνείας, εἶναι τὸ βιβλίο του «Παλαμᾶς» (1936). Θυμοῦμαι, πρὶν ἀκόμη τυπωθεῖ, τὴν ἀνάγνωση κεφαλαίων του ἀπὸ τὸν ἴδιον στὸ γραφεῖο τοῦ Πυλαμᾶ, σὲ κύκλο στενὸ, μὲ τὴ βιβλικὴ φνσιογνωμία τοῦ σεβασμίου γέροντα νὰ δεσπόζει, καὶ μὲ παρόντες ἀκόμη τὸν Κατσίμπαλη, τὸν Καραντώνη, καὶ δύο-τρεῖς ἄλλους. Ἦταν ἀτμόσφαιρα μυσταγωγίας.

Ἡ διάλεξί του γιὰ τὸν Παλαμᾶ στὸν Παρνασσό, τὸ 1936 ἐπίσης, εἶχε προκαλέσει κατάνυξη. Καὶ ὅσα ἔγραψε τὰ χρόνια ἐκεῖνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκσπαση τοῦ πολέμου, γιὰ τὸν Καπετανάκη, γιὰ τὸν Μυριβήλη, γιὰ τὸν Ἀντωνίου, ἀλλὰ καὶ μεταπολεμικά, γιὰ τὸν Κάλβο, γιὰ τὸν Πετσάλη, γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Ἐμπειρίκο -

Κουμουνδοῦρο, γιὰ τὸν Πρεβελάκη, γιὰ τὸν Χουρμούζιο καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους, ὅλα ἦταν κριτικὴ ἔξοχη, ἀλλὰ καὶ ποίηση. Ὡς κριτικὸς ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος εἶχε ἀξιολογικὸ βλέμμα εἰσδυτικὸ στὸν πυρῆνα τῶν ἔργων, ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὰ ὅποια του χαρίσματα, καὶ εἶχε ἀκόμη ἐκφραστικὴ εὐμάρεια, ἐσώτημη τῆς κριτικῆς διορατικότητος.

Ἀξιομνημόνευτη ὁμως εἶναι καὶ μιὰ ἄλλη φάση τῆς πνευματικῆς ἐργασίας του: ἔκδοση καὶ σχολιασμός δύο μεγάλων ρητόρων, καθὼς καὶ μετάφραση ποιημάτων κλασσικῶν ποιητῶν, Ἑλλήνων, Λατίνων, Γερμανῶν, Ἰταλῶν, Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων. Ἴδου οἱ τίτλοι τῶν σχετικῶν ἔργων του «Οἱ μεγάλοι ρήτορες καὶ ἡ ἱστορία τους — Κικέρων» (1968), «Οἱ μεγάλοι ρήτορες καὶ ἡ ἱστορία τους — Δημοσθένης» (1971), «Ποιήματα ἄλλων καιρῶν καὶ ἄλλων τόπων» (1980).

Ἀξιομνημόνευτη ἐπίσης εἶναι ἡ ἔξοχη ἐμφάνισή του ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας Ἑθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν ὡς ξένου ἐταίρου, τὸ 1979, ὅταν μὲ τὴ λάμψη τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ λόγου του λάμπρυνε τὴν Ἑλλάδα στὴ συνείδηση τῶν Γάλλων καὶ ὕψωσε τὸ γόητρο τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ πνεύματος.

* *

Γιὰ τὴν ὀρθὴ συλλογικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται, ὅτι ἔχει συντελεσθεῖ παρὰ τοὺς περισπασμούς του ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν μέριμνα γιὰ τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῆς Χώρας του, καὶ ἰδιαίτερα τὴν διάθεση μεγάλου μέρους ἀπὸ τὸν προσωπικὸ του χρόνον στὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων, ὅσα κατὰ καιροὺς ἐπωμίσθηκε ὡς πολιτευόμενος, βουλευτής, ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Στὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων αὐτῶν ἄλλωστε, ὅπως καὶ στὴν ἀνταπόκριση πρὸς αἰτήσεις γιὰ ἱκανοποίηση παιδευτικῶν εἴτε ἄλλων ἀναγκῶν τῆς Χώρας, ἀνάγονται πλῆθος ὁμιλίες του, ὅλες ἐμποτισμένες ἀπὸ τὸ νάμα τῆς παιδείας του καὶ σφραγισμένες ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ στοχασμοῦ του καὶ τοῦ λόγου του. Μόνες οἱ ὁμιλίες του ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, τυπωμένες σὲ τέσσερα τεύχη κατὰ χρονολογικὴ διάταξη ἀπὸ 1975-1977 ἕως 1979-1980, καταλαμβάνουν σελίδες τετρακόσιες. — Πολὺ συχνὰ παραπονιοῦνται, ὁ πνευματικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος, ὅτι ἡ ἀπὸ τὰ πράγματα ὑπαγορευμένη κερματικὴ αὐτῇ διάθεση τοῦ προσωπικοῦ χρόνου, καὶ περιστασιακὴ ἄρα διακονία τοῦ πνεύματος, ἀποβαίνει σὲ βάρος τῆς προγραμματισμένης πρὸς σύστημα πνευματικῆς δημιουργίας, ὥστε καὶ τοῦ εἰρμοῦ τῆς προσωπικῆς πνευματικότητος καὶ τοῦ πλούτου καὶ τῆς δομῆς τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου. Γνωστὴ παλαιὰ Ἱστορία. Παρόμοια παραπονιοῦνται ὁ Ἀρχύτας πρὸς τὸν Πλάτωνα.

*
* *

Ἐξ ἄλλου, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μὲ τόσα πνευματικὰ χαρίσματα, μὲ τέτοιο συγγραφικὸ ἔργο, καὶ μὲ τόση καὶ τέτοια δράση, χαρακτηριζόταν καὶ ἀπὸ ἀρετὴ σπάνια: τὴ σεμνότητα. Παρὰ τὶς ἐξαιρέτες ἀπὸ τὰ νεανικὰ χρόνια ἐπιτυχίες του, παρὰ τὰ πρωτεῖα καὶ τὶς ἀριστεῖες ἔκτοτε, παρὰ τὴν ἀπόκτηση πανελληνίου κύρους καὶ γοήτρου στὴν ὥριμη ἡλικία του, δὲν παρασύλθηκε ποτὲ σὲ προπέτεια ἢ μεγαλαυχία,— ἂν καὶ εἶχε ἀρχῇθεν συνείδηση ὅτι ἀνήκει στὴν ὁμοταξία τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος. Εἶχε πάντοτε σαφέστατη ἐπίγνωση τῶν ὁρίων του ὡς θνητοῦ.

Εἶχε τὴ μοῖρα ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος νὰ διανύσει ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν πολυδύναμο καὶ πολέπλαγκτο εἰκοστὸ αἰῶνα, τὸν μεγαλονεγρὸ στὸ πεδίο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, τὸν σπαραγμένο ἀπὸ δύο φρικτοὺς παγκόσμιους πολέμους καὶ δημιουργικὸ τεράστιον κοινωνικῶν μεταβολῶν. Ἐξῆσε τὶς κύριες δεκαετίες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ αἰῶνα μὲ πνευματικὴ ἔνταση καὶ μὲ συναισθηματικὴ δόνηση, ἀλλὰ καὶ μὲ σπουδαία ἱστορικὴ δράση, προπάντων παιδευτικῇ. Ἡ παιδευτικὴ λειτουργία του εἶχε ἀνεκτίμητη συμβολὴ γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ πνευματικοῦ βίου στὴ Χώρα μας. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο του ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει πνευματικὰ πολύχυμο, ἐκφραστικὰ πολύτροπο, ἱκανὸ πάντοτε νὰ συναγείρει τὶς ψυχικὰς δυνάμεις καὶ νὰ προσανατολίζει εὐθὺς τὶς συνειδήσεις. Ἡ 8 Ὀκτωβρίου 1987, τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του, δὲν εἶναι καὶ τελευταία ἡμέρα τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας του.

Αὐτὸς ὑπῆρξε, μὲ τέτοια δράση καὶ μὲ τέτοιο ἔργο, φιλοσοφημένος ποιητής, αἰσθαντικὸς φιλόσοφος, προικισμένος διδάσκαλος, ταλαντοῦχος συγγραφεύς, εὐσυνείδητος πολιτικός, ἄνθρωπος μὲ πλοῦτο συναισθημάτων καὶ λογισμῶν, καὶ συχνὰ μὲ ὑπαρξιακὴ ἀγωνία, μὲ προσήλωση ὅμως στὸ καθῆκον πάντοτε καὶ μὲ τήρηση τοῦ μέτρου, διάκονος τοῦ πνεύματος μὲ αὐθορμησία καὶ λειτουργὸς τῆς ζωῆς μὲ σωφροσύνη, αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ διαπρεπέστερος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Ἡ φωνὴ του καὶ ὁ στοχασμὸς του κόσμησαν ἕως πέρυσι τὴ γεραρὴ αὐτὴ αἴθουσα καὶ ἡ μνήμη του μᾶς ἐμψυχώνει καὶ μᾶς ἐμπνέει.